

ДО РЕОРГАНІЗАЦІЇ ЗОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ “ГОМІЛЬШАНСЬКІ ЛІСИ”¹

О.Ю. Акулов, Т.А.Атемасова, О.Ф.Бартенев, С.Г.Вітер, А.С.Влащенко,
О.І.Зіненко, О.В.Коршунов, Н.Б.Саїдахмедова, Є.В.Скоробогатов, Д.А.Шабанов,
А.Ю.Утевський

*Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна
Національний природний парк “Гомільшанські ліси”*

Національний природний парк „Гомільшанські ліси” знаходиться у північно-східній частині України, у центральній частині Харківської області, на території Зміївського та Первомайського районів та займає площу 14314,8 га. Парк охоплює великий лісовий масив на правому березі ріки Сіверський Донець, заплаву ріки, та лівобережну борову терасу.

НПП „Гомільшанські ліси” було створено 6 вересня 2004 р. відповідно до Указу Президента України №1047/2004. Історія його створення налічує 75 років (Лавренко, Погребняк, 1929; Шалит, 1932). Комплексні науково-дослідні роботи на даній території почалися в 70-ті роки ХХ ст. у зв’язку з проектуванням парку (Северско-Донецкий природный комплекс, 1980; Шеляг-Сосонко та ін., 1990). Завдяки багаторічним спостереженням, що проводилися на біологічній станції Харківського університету, НПП „Гомільшанські ліси” за кількістю відомих рідкісних видів належить до найрепрезентативніших природоохоронних територій держави.

Одним із зональних типів рослинності Лівобережного Лісостепу України є нагірні діброви, а нагірна частина НПП „Гомільшанські ліси” – один з найкращих старих дубових масивів на Лівобережжі. Також на території парку представлений комплекс рослинності, характерний для долин рік лісостепової зони України: соснові та дубово-соснові ліси піщаної тераси; заплавні діброви, вільшняки, вербняки і осокірники; заплавні луки. Сюди також входять ділянки степової рослинності, невеликі болота та водна рослинність.

Наземні фітоценози цієї території поступово змінюються. Особливо це стосується рекреаційних зон вздовж берегів ріки Сіверський Донець, де порушується фітоценотична і флористична структура угруповань. У корінних лісових масивах парку у відновленні майже не беруть участь дуб та береза, триває зміна типових асоціацій на асоціації із перевагою бур’янистих, лучних і степових видів та існує загроза їх переходу у нелісові асоціації (Горелова, 1989).

Сучасний проект НПП „Гомільшанські ліси” створено лабораторією заповідної справи УкрНДІЕкологічних проблем (м. Харків). Нажаль, пріоритетними у рішенні питання про зонування парку виявилися інтереси землекористувачів (Обласного управління лісового господарства та ДП „Зміївське лісове господарство”). Заповідне ядро являє собою вузьку смугу (завширшки 2 лісових квартали), та не забезпечує належну збереженість жодного з представників фауни та флори. Більшість ділянок, де виявлені рідкісні види, потрапили до господарської зони парку. Господарче використання цих ділянок у вигляді суцільних рубок лісу, прибирання сухостою, розчищення підросту й підліску, а також експлуатація мисливських ресурсів триває, що призводить до збіднення флори, фауни та мікобіоти. Для оптимізації функціонування НПП „Гомільшанські ліси” зонування має робитися із врахуванням природних меж екосистем та даних про поширення рідкісних видів.

До заповідного ядра слід віднести унікальну ділянку **заплав** р. Сіверський Донець, яка розташована між його руслом та низкою озер і заток, пов’язаних з ним протоками і старицями. Дана ділянка зайнята переважно високостовбуровою старовіковою дібровою з галявинами та заплавними водоймами. Тут відзначено 7 типів

¹ Оpubлiковано: “Заповідна справа в Україні” в.2 т.12.-2006

рослинних угруповань, що занесені до зникаючих природних середовищ існування (цифри у дужках-нумерація за Бернською конвенцією): лісові прибережні тополево-вербові (44.1623), заплавно-лучні (37.242), заболочені високотравні (37.25) та водні угруповання (22.412; 22.413; 22.415) (Типи природних середовищ..., 2001). У заплавних водоймах цієї ділянки представлені 3 типи водних формацій, що занесені до Зеленої книги України: сальвінії плаваючої (*Salvinia natantis*), латаття білого (*Nymphaeeta albae*) та глечиків жовтих (*Nupharetta luteae*) (Зелена книга..., 1987). Крім того, тут зустрічається 5 рослинних угруповань, які входять до Зеленого списку Харківської області. З видів, що зустрічаються на цій ділянці, до Червоної книги України занесено рястку Буше (*Ornithogalum bouchenum* (Kunth) Aschers), рябчик малий (*Fritillaria meleagroides* Patrin ex Schult. et Schult. fil.) та сальвінію плаваючу (*Salvinia natans* (L.) All.), яка також входить до Додатку I Бернської конвенції. До Червоного списку Харківської області внесені родовик лікарський (*Sanguisorba officinalis* L.), латаття біле (*Nymphaea alba* L.), глечики жовті (*Nuphar lutea* (L.) Smith), водяний різак алоеvidний (*Stratiotes aloides* L.) (Горелова, Саїдахмедова, 2003; Горелова и др., 2006).

На цій території виявлено 27 видів грибів, що потребують охорони. Так, міріостома шийковидна (*Myriostoma coliforme* (With.: Pers.) Corda) входить до Червоної книги України та Червоних книг більшості країн Європи як вид, що знаходиться під загрозою вимирання або під серйозною загрозою. *Endoptychum agaricoides* Czern., *Inonotus hispidus* (Bull.: Fr.) P. Karst. та *Sarcodontia crocea* (Schwein.) Kotl. є дуже рідкісними у Європі і відносяться до категорії CR (знаходяться у критичній небезпеці). У кількох країнах Європи *Endoptychum agaricoides* Czern. вважається таким, що вимер. Ще 5 видів грибів у червоних списках країн Європи відносяться до категорії EN (знаходяться у великій небезпеці); 6 видів – категорії VU (уразливі види); 12 видів вважаються рідкісними (Акулов, Ордынец, 2006).

В заплаві річки Сіверський Донець та на території парку існує унікальна метапопуляція (система з пов'язаних міграціями локальних популяцій) зелених жаб (*Rana esculenta* complex), що складаються з озерної жаби (*Rana ridibunda*) й диплоїдних та триплоїдних особин їстівних жаб (*Rana esculenta*). Єдиним відомим місцем існування систем такого складу на території колишнього СРСР є заплава річки Сіверський Донець від Харківської області України до Ростовської області Росії. Інші популяції з великою кількістю триплоїдів розташовані в країнах Європи на відстані біля 1200 км, але вони мають інший склад (Боркин и др., 2005). Це робить розташований у Сіверському Донці центр різноманіття зелених жаб таким, що не має аналогів в світі та надзвичайно цінним об'єктом досліджень (Borkin et al., 2004; Шабанов и др., 2006).

Усі види амфібій використовують заплавні водойми для розмноження, а заплавні луки та ліс – як основне місцепомешкання поза періодом нересту та зимівлі. З амфібій, які внесені до додатку II Бернської конвенції (Земноводні та плазуни ..., 1999), гребінчастий тритон (*Triturus cristatus*, (Laur.)), червоночерева кумка (*Bombina bombina*, (L.)), часничниця (*Pelobates fuscus* (Laur.)), рахкавка (*Hyla arborea*, (L.)), гостроморда жаба (*Rana arvalis*, Nilsson.). До додатку III внесені чисельні на цій території звичайний тритон (*Triturus vulgaris*, L.), жаба озерна *Rana ridibunda*, Pall., та жаба їстівна *Rana esculenta*, L.

В заплавних озерах цієї ділянки велику щільність мають регіонально рідкісні види: болотяна черепаха *Emys orbicularis*, (L.) (додаток II Бернської конвенції), поряд з озерами зустрічається веретінниця (*Anguis fragilis*, (L.)) та гадюка Нікольського (*Vipera berus nikolskii*, Vedmederjia, Grubant et Rudaeva) (Додаток III Бернської конвенції).

З птахів, що мають високий охоронний статус, тут гніздиться орел-могильник (*Aquila heliaca* Sav.); зустрічається орлан-білохвіст (*Haliaeetus albicilla* L.); гніздиться пара орлів-осоїдів (*Pernis apivorus* L.), пара чорних шулік (*Milvus migrans* Bod.), канюк звичайний (*Buteo buteo* L.); відмічена пара соколів-балабанів (*Falco cherrug* Gray).

До заповідного ядра також цілком логічно віднести всю територію лісового масиву **нагірної діброви** на правому березі р. Сіверський Донець та прилягаючому плато, оскільки вона є єдиним окремим біогеоценотичним утворенням. Корінні та умовно корінні нагірні діброви входять до Зеленої книги України, а також до зникаючих природних середовищ існування за Бернською конвенцією (41.7A2132).

Цей лісовий масив, порізаний яружно-балковою мережею, містить не менше 48 рідкісних видів рослин, з яких лісовими є 34 види. Решта рідкісних видів – це лучно-лісові, узлісні, степові, лучні та болотні рослини. До Червоної книги України занесено 8 видів: гронянка півмісяцева (*Botrychium lunaria* (L.) Sw.), в'язіль стрункий (*Coronilla elegans* Panč.), зозулині сльози яйцевидні (*Listera ovata* (L.) R. Br.), коручка морозниковидна (*Epipactis helleborine* (L.) Crantz), любка дволиста (*Platanthera bifolia*), цибуля ведмежа (*Allium ursinum* L.), рябчик руський (*Fritillaria ruthenica* Wikstr.), тюльпан дібровний (*Tulipa quercetorum* Klok.et Zoz.), наприклад: безщитник жіночий (*Athyrium filix-femina* (L.) Roth), воронець колосистий (*Actaea spicata* L.), вороняче око звичайне (*Paris quadrifolia* L.), первоцвіт весняний (*Primula veris* L.), барвінок малий (*Vinca minor* L.), синюха голуба (*Polemonium caeruleum* L.), аконіт шерстистовусий (*Aconitum lasiostomum* Reichenb.), пухівка багатоколоскова (*Eriophorum polystachyon* L.) та інші (Горелова, Саидахмедова, 2003).

Найбільшу наукову цінність мають лісові релікти: хвощ великий (*Equisetum telmateia* Ehrh.), в'язіль стрункий (*Coronilla elegans* Panč.) та костриця найвища (*Festuca altissima* All.). Нагірні діброви національного природного парку є рефугіумом третинних реліктів на південно-західних відрогів Середньоросійської височини. Місцезнаходження цих видів є острівковими поза межами їх суцільного ареалу (Клеопов, 1941; Лавренко, 1930; Цвелев, 1971). Тому вони потребують суворої охорони та заборони жодного виду діяльності. Також слід відзначити, що місцезнаходження в'язелю стрункого, костриці найвищої та жовтушника лісового (*Erysimum sylvaticum* Vieb.) відомі в Харківській області тільки в нагірній діброві НПП «Гомільшанські ліси» (Горелова и др., 2006, Злаки Украины, 1977).

Популяції хвоща великого, в'язіля стрункого, гронянки півмісяцевої, зозулиних сльоз яйцевидних, жовтушника лісового, ломиніса прямого (*Clematis recta* L.), проліски дволистої (*Scilla bifolia* L.), що розташовані поза заповідною зоною, знаходяться у критичнім стані (Горелова и др., 2006). Ці види можуть зникнути під час лісогосподарських робіт. Третина рідкісних видів рослин нагірної діброви зустрічається лише на її периферії. Це вимагає розширення заповідної зони до природних меж цієї діброви. Головною загрозою для рідкісних видів рослин в лісових фітоценозах є рубки, особливо суцільні, що призводять до знищення деревостану та підліску, пошкодження ґрунтового покриву важкою технікою, змін трав'яного ярусу, заселення бур'янів. Такі заходи, що викликають зміни рослинних угруповань, не можна вести в місцях зростання рідкісних видів рослин та у старовікових корінних і умовно корінних ділянках лісу.

У корінній нагірній діброві виявлено 104 рідкісних види грибів, які входять до Червоної книги України, Червоних книг країн Центральної та Східної Європи, а також рекомендовані для включення до Додатку 1 Бернської конвенції. Зокрема, до Червоної книги України занесено: боровик темно-каштановий (*Boletus aereus* Bull. ex Fr.) та псевдоболетус паразитичний (*Pseudoboletus parasiticus* (Bull.) Šutara) (категорія 1); кляваріадельф товчачиковий (*Clavariadelphus pistillaris* (L.: Fr.) Donk), геріцій кораловидний (*Hericium coralloides* (Scop.: Fr.) Pers.), мутін собачий (*Mutinus caninus* (Huds.: Pers.) Fr.), гриб-парасолька (*Polyporus umbellatus* (Pers.: Fr.) Fr.) (категорія 3). *Clitocybe alexandri* (Gill.) Konrad, *Rhytisma punctatum* (Pers.) Fr. та *Taphrina polyspora* (Sorokīn) Johanson внесені до Червоних книг країн Європи як види, які вимерли на території цих держав (Акулов, Ордынец, 2006).

Чотири види грибів нагірних дібров НПП „Гомільшанські ліси” входять до Червоних книг країн Центральної та Східної Європи у складі категорії CR (знаходяться у критичній небезпеці). Ще 25 видів відносяться до категорії EN (знаходяться у великій небезпеці); 25 видів – до категорії VU (уразливі види); 40 видів мають статус рідкісних (Акулов, Ордынец, 2006). Таким чином, з позицій мікології включення нагірних дібров до заповідної зони парку є цілковито обґрунтованим.

Суцільний лісовий масив нагірної діброви містить у собі 5 видів амфібій, 3 види плазунів, 85 видів птахів та 15 видів ссавців із додатку II Бернської Конвенції, а також 6 видів амфібій, 3 види плазунів, 26 видів птахів та 10 видів ссавців із додаток III Бернської Конвенції. Більшість з цих видів внесені до Додатків 1 та 2 Боннської Конвенції та до Додатків Конвенції СІТЕС та Червоних книг МСОП, України, Європейських та регіональних Червоних переліків.

Цілісність території нагірної діброви є необхідною умовою підтримки популяцій амфібій. На території нагірної діброви мешкає велика популяція сірої ропухи (*Bufo bufo* (L.)). Гребінчастий тритон (*T. cristatus*) та звичайний тритон (*T. vulgaris*), гостроморда жаба (*R. arvalis*), часничниця (*P. fuscus*) та рахкавка звичайна (*H. arborea*) використовують нагірну діброву як постійне місцепомешкання поза періодом нересту. Інтенсивне лісове господарство призводить до руйнації біотопів та збільшення пресу хижаків. Хімічна боротьба із шкідниками лісового господарства скорочує популяції амфібій нагірної діброви. Діброви лісові ділянки, що розташовані по схилах та днищах балок, є цінними кормовими стаціями, місцями постійного мешкання та зимівель амфібій.

Через нагірну діброву проходять шляхи переміщення зелених жаб (*Rana esculenta* complex), завдяки яким підтримується єдність їх унікальної за своїм складом метапопуляції, що охоплює заплави Сіверського Донця та Гомільші, а також Добрицький, Іськів та Коряків ставки. Зміни на цих територіях призводять до порушують склад популяційних систем жаб. У 1998 р. російські фахівці (Лада, 1998) закликали до надання популяційної системі *R. esculenta* у Іському ставку охоронного статусу. В 2005–2006 рр. ця популяційна система виявилася деградуючою внаслідок втрати жіночих клональних геномів (Шабанов и др., 2006). Вірогідно, причиною цих руйнівних змін є тимчасове осушення Іського ставка у 2000 році (Ачкасова та ін., 2001). Крім того, несприятливих змін внаслідок тимчасового осушення цього ставка зазнала популяція звичайних ропух (*B. bufo*), що населяє нагірну діброву та використовує цій ставок як нерестову водойму. Це єдина в країні популяція амфібій, в якій протягом 7 нерестових сезонів відбувається масове мічення та повторний вилов особин (Ачкасова та ін., 2001). Це надає їй значну наукову цінність й вимагає заходів по збереженню її середовища у сталому стані. Продовження моніторингу чисельності, статевої, вікової та розмірної структури ропух в цій популяції є важливим для розробці науково обґрунтованих мір збереження вразливих популяцій амфібій.

Сучасне районування нагірної частини НПП не забезпечує збереження популяцій плазунів, з яких три види внесені до регіонального Червоного списку і додатку III Бернської конвенції (веретінниця, гадюка Нікольського), а один вид – мідянка – у Червону книгу України та додаток II Бернської конвенції. Для цих видів необхідно зберігати лісовий масив як ціле, з ділянками екотонів – галявин, лучних ділянок, які межують з лісом.

Типові лісові та узліскові види птахів представлені тут у кількості та співвідношенні, типовому для нагірної діброви, що свідчить про високу якість природних місцепомешкань. У 1999 р. нагірна діброва площею 9 тис. га внесена до Національного переліку „Important Bird Areas” за критеріями В₂ та В₃ (Микитюк, 1999)².

² Роботи фінансувалися Українським Товариством Охорони Птахів в рамках гранту, наданого Vogelbescherming Nederland

Крім того, з 1983 р. тут відомо гніздування, принаймні, 1 пари яструба короткононого (*Accipiter brevipes* Severtzov), занесеного до Червоної книги України (Есилевская, 1991).

Останніми роками тут, поза сучасною територією заповідного ядра, знайдено на гніздуванні орла-карлика (*Hieraaetus pennatus* Gm.). Великий підорлик (*Aquila clanga* Pall.), що зник у 50-ті роки, знову був помічений у 2005 та 2006 рр. у гніздовий період. Цей вид віддає перевагу старовіковим високостовбуровим лісам, що межують із відкритими просторами, отже треба припинити розробку лісових масивів нагірної діброви. Також у нагірній діброві знайдено слукву (*Scolopax rusticola* L.) – як у період токування, так і на гніздуванні. Оскільки цей вид гніздиться на ґрунті, необхідно припинити всі лісогосподарчі заходи, що руйнують лісову підстилку. Загальна чисельність сірої сови (*Strix aluco* L.) у нагірній діброві становить близько 150 пар (Яцюк, 2005). Це становить 2,5 % національної популяції виду, статус якого Європі визнано несприятливим. Для його охорони також необхідно розширення заповідного ядра НПП у природних межах нагірної діброви.

Разом із заплавною частиною р. Сіверський Донець, територія нагірної діброви НПП є найціннішим поєднанням ключових угідь для мисливської фауни, особливо для козулі європейської (*Capreolus capreolus* L.), лані європейської (*Cervus dama* L.), кабана (*Sus scrofa* L.), можливо - для лося (*Alces alces* L.). Враховуючи відсутність будь-яких значних насаджень на південь від НПП, значення цього суцільного лісового масиву очевидне. Висока ступінь мозаїчності біотопів, їхня гетерогенність, доволі велика довжина узлісної смуги, - все це значно підвищує як кількісний запас, так і якість потенційних ресурсів живлення та придатних для гніздування ділянок. Суцільний масив нагірної діброви включає в себе всі стації, необхідні для нормального мешкання диких копитних у різні сезони, причому територія використовується як лісовими, так і польовими расами видів (козулі). Основною перешкодою для розвитку популяцій цих видів є неконтрольоване полювання і турбування внаслідок лісозаготівлі. Це призводить до порушення періоду гону та збільшення загибелі молодняку через полохливу поведінку дорослих тварин; до недостатньої нажировки тварин восени; до використання малопродуктивних кормових угідь взимку. Відсутність на цій території лося, мала чисельність лані та козулі європейської (менш ніж 1 та 10 особин/1000га відповідно) свідчить про мисливське перевантаження угідь, яке не дає реалізуватися відтворювальному потенціалу місцевих популяцій (Ткаченко, Скоробогатов, 1993; Скоробогатов, Солодовникова, 2005).

На території нагірної діброви знайдено дев'ять видів кажанів: нічниця ставкова (*Myotis dasycneme* Voie), нічниця водяна (*M. daubentonii* Kuhl.), вечірниця руда (*Nyctalus noctula* Schreber), вечірниця мала (*N. leisleri* Kuhl.), кажан пізній (*Eptesicus serotinus* Schreber), нетопир малий (*Pipistrellus pipistrellus* Schreber), нетопир лісовий (*P. nathusii* Keyserling & Blasius), кажан двоколірний (*Vespertilio murinus* Linnaeus) та вухань звичайний (*Plecotus auritus* Linnaeus); можливо цей перелік не повний. Усі знайдені види мають високий охоронний статус та підлягають охороні відповідно до Бернської та Боннської конвенцій. Вечірниця мала внесена до Червоних книг МСОП та України; чотири види кажанів є регіонально рідкісними; вуханя звичайного занесено до Європейського червоного списку. У порівнянні із даними середини ХХ сторіччя, стан локальної популяції малої вечірниці майже не змінився і цей вид залишається звичайним (Влащенко, 2005). Це єдине в Україні місце, де документально підтверджено, що стан популяції цього виду не змінюється. Для подальшого збереження малих вечірниць необхідно перевести квартали лісу, де вони трапляються, у зону регульованої рекреації.

Загалом суцільний лісовий масив нагірної діброви являє собою високопродуктивний комплекс гетерогенних біотопів, що за умови повного заповідання є сприятливим для успішного існування практично всіх типових представників зооценозу.

Ділянка ріки Сіверський Донець у межах НПП потребує охорони від неконтрольованого пересування міцних моторних човнів, яке призводить до розмиву берегів, та від руйнації типових і раритетних прибережно-водних і водних рослинних угруповань. Тут знайдені угруповання, що занесені до зникаючих природних середовищ існування за Бернською конвенцією: заболочені високотравні (37.25) та водні (22.412; 22.415), а також водні угруповання, що занесені до Зеленої книги України. Серед регіонально рідкісних видів водних і прибережно-водних рослин, крім указаних вище, виявлено вольфію безкореневу (*Wolffia arrhiza* (L.) Horkel ex Wimm.), валіснерію спіральну (*Vallisneria spiralis* L.), жовтець язиколистий (*Ranunculus lingua* L.), цикуту отруйну (*Cicuta virosa* L.) тощо.

Від проїзду моторних човнів особливо потерпають деякі рідкісні види придонної фауни, зокрема, губки, що формують тут унікальні локальні угруповання та є цікавим науковим, а також пізнавальним об'єктом для дайвінгу.

На ділянці русла р. Сів. Донець та його притоці р. Гомільша, в межах НПП, вже більше десяти років мешкають бобри (*Castor fiber* L.) (Скоробогатов, Атемасова, 2005); росте кількість видри (*Lutra lutra* L.).

Для збереження у природному стані заплави ріки Гомільша слід зберегти прилягаючі до неї лісові квартали, лучні заплавні ділянки, а також місце її впадіння у Сіверський Донець. Для цієї ділянки характерна велика кількість стариць, озер та рукавів, завдяки чому тут збереглися місця перебування рідкісних видів комах, водних безхребетних, амфібій та плазунів. Заповідання цієї ділянки значно розширить перелік представлених в абсолютно заповідному ядрі майже не трансформованих біотопів. Тут представлені заплавні вільхові (44.335), заплавно-лучні (37.242) та заболочені високотравні угруповання (37.25), що занесені до зникаючих природних середовищ існування за Бернською конвенцією; зустрічаються рідкісні рослини: водяна сосонка звичайна (*Hippuris vulgaris* L.), валеріана лікарська (*Valeriana officinalis* L.).

Більшість рідкісних видів грибів, що трапляються на цій ділянці, виявлена і на території нагірних дібров, і була перелічена вище. Крім них, тут виявлено 3 види, що входять до категорії EN (знаходяться у великій небезпеці), 4 види з категорії VU (уразливі) та 5 рідкісних видів (Акулов, Ордынец, 2006). С позицій мікології особливої уваги у заплаві ріки Гомільша заслуговують вільшняки, верболози та осичняки. Наприклад, в осичняку, який тут розташований, масово зустрічається *Phellinus tremulae* (Bondartsev) Bondartsev et P.N. Vorisov, який вважається дуже рідкісним і, навіть, вимерлим у багатьох країнах Європи. Зазначені ділянки мають бути віднесені до абсолютно заповідної зони.

До видів амфібій, які мають тут надзвичайно високу для Харківської області чисельність, відносяться рахкавка та сіра ропуха; тут поширена частина метапопуляції зелених жаб, унікальність якої обговорювалася вище. З плазунів, окрім червонокнижної звичайної мідянки (*Coronella austriaca* (Laur.)), тут чисельна гадюка Нікольського, яку заплановано внести до наступного видання Червоної книги України як вразливий вид. Саме в заплаві р. С. Донець був знайдений надзвичайно рідкісний в регіоні водяний вуж (*Natrix tessellata* (Laur.)) (Додаток II Бернської конвенції).

Заплава ріки Гомільша є ключовим біотопом у підтримці популяцій рідкісних видів кажанів – тут полюють нічниця водяна (*Myotis daubentoni* Kiihl.), вечірниця руда, нетопир лісовий, вечірниця мала, вухань бурий.

Пропонується у якості буфера виділяти по краях заповідного ядра зону регульованої рекреації завширшки 1 лісовий квартал (рис. 1).

На території НПП трапляються ділянки, що включають місцепомешкання рідкісних видів, але з ряду причин не можуть бути віднесені до заповідного ядра. На цих ділянках оптимальним режимом охорони є режим регульованої рекреації із заборону будь-яких рубок.

Особливого режиму вимагають окремі квартали Задінецького лісництва, що є зоною господарчого використання. Це остепнені соснові ліси (42.5232), що занесені до зникаючих природних середовищ за Бернською конвенцією. Тут знайдено червонокнижні рослини: ковилу дніпровську (*Stipa borysthena* Klok. ex Prokud.), лісові орхідеї – любку дволисту (*Platanthera bifolia* (L.) Rich) та коручку морозниковидну (*Epipactis helleborine* Crantz), а також рослини, занесені до регіонального Червоного списку: плаун булавовидний (*Lycopodium clavatum* L.) та костяницю кам'янисту (*Rubus saxatilis* L.). На ділянках, де вони знайдені, треба запровадити заповідний режим із заборонаю будь-яких рубок та інших лісогосподарських заходів. Такого ж абсолютного режиму охорони потребують ділянки, де представлені рідкісні рослинні угруповання (папоротеві, кипцево-чебрецеві та лишайникові), що занесені до зникаючих природних середовищ за Бернською конвенцією (42.5232) та Зеленого списку Харківської області з участю рідкісних видів рослин: папоротей щитника чоловічого (*Dryopteris filix-mas* (L.) Schott) і щ. шартрського (*Dryopteris carthusiana* (Vill.) H. P. Fuchs).

Крім цього, необхідно обмежити господарську діяльність у ряді ділянок Задінецького лісництва (заборонити всі види суцільних рубок, розчищення підліску та підросту). Такі заходи пропонуються для збереження і відновлення типово-борових рослинних угруповань та генофонду рідкісних рослин, занесених у переліки видів, що підлягають охороні. Сон чорніючий (*Pulsatilla nigricans* Störck), півники борові (*Iris pineticola* Klok.) та гніздівка звичайна (*Neottia nidus-avis* (L.) Rich.) занесені до Червоної книги України; сон широколистий (*Pulsatilla patens* (L.) Mill.) входить Додаток I Бернської конвенції; фіалка Лавренка (*Viola lavrenkoana* Klok.) та жовтозілля борове (*Senecio borysthenicus* (DC.) Andr.) занесені у Європейський червоний список; ендемічний аконіт дібровний (*Aconitum nemorosum* Bieb. ex Reichenb.), анемона лісова (*Anemone sylvestris* L.), зимлюбка зонтична (*Chimaphila umbellata* (L.) W. Barton) та барбарис звичайний (*Berberis vulgaris* L.) є регіонально рідкісними видами.

На території Задінецького бору виявлено 16 рідкісних видів грибів, які входять до Червоної книги України, а також Червоних книг країн Центральної та Східної Європи. Так, *Strobilomyces strobilaceus* (Scop. : Fr.) Berk. (= *Strobilomyces floccopus* (Vahl: Fr.) Karst.) входить до Червоної книги України (категорія 1). Ще 5 видів у багатьох країнах Європи відносяться до категорії EN (знаходяться у великій небезпеці), 5 – до категорії VU (уразливі), а 6 є рідкісними. У трьох кварталах Задінецького лісництва зареєстровано 34 рідкісних види грибів. Серед них на території НПП кілька видів знайдено лише тут, як *Boletus aereus* Bull. ex Fr., який занесено до Червоної книги України (категорія 1). Два види у Європі відносяться до категорії CR (у критичній небезпеці), 6 видів – EN (у великій небезпеці), 10 видів – VU (уразливі), а 14 мають статус рідкісних (Акулов, Ордынец, 2006). Отже, у цих кварталах необхідно розробити режим охорони, що передбачатиме безпроблемне існування цих видів.

У старовіковому бору, фрагментованому дрібними боровими “блюдцями” з березою та осиною, старими вирубками, виявлено мідянку звичайну, що зустрічається тут із значно більшою щільністю, ніж у решті лісових кварталів. Цей вид внесений до Червоної книги України та Додатку 2 Бернської конвенції. Крім того, це потенційно єдине місцеперебування ящурки різнобарвної (*Eremias arguta*, (Pall.)), що має охоронний статус. Тут гніздиться орел-могильник – вид, що має дуже високий охоронний статус; у гніздовий час зустрічається пара орлів-змієядів (*Circaetus gallicus* Gm.). Охоронна зона із абсолютно заповідним режимом має встановлюватися навколо гнізд великих хижих птахів у радіусі 500 м (Ветров, 2000).

Цінною у флористичному та фітоценотичному відношенні є ділянка сінокісної заплавної луки на лівому березі р. Сіверський Донець, що відноситься до Задінецького лісництва. На ній представлені лучні угруповання (37.242; 37.713; 38.253), що є зникаючими природними середовищами за Бернською конвенцією та входять до Зеленого списку Харківської області. На невеликій ділянці заплавної луки чотири види

рослин входять до Червоної книги України: рябчик малий (*Fritillaria meleagroides* Patr. ex Schult. et Schult. fil.) та лучні орхідеї – пальчатокорінник кривавий (*Dactylorhiza cruenta* (O. F. Muell.) Soó), п. м'ясочервоний (*D. incarnata* (L.) Soó) і зозулинець болотний (*Orchis palustris* Jacq.). Десять видів занесені є регіонально рідкісними: вужачка звичайна (*Ophioglossum vulgatum* L.), золототисячник гарний (*Centaureum pulchellum* (Sw.) Druce), косарики черепитчасті (*Gladiolus imbricatus* L.), родовик лікарський (*Sanguisorba officinalis* L.), авран лікарський (*Gratiola officinalis* L.). Для збереження флори й рослинності цієї ділянки заплавної луки треба запровадити контрольований раціональний режим сінокосіння та заборонити випасання худоби і подальше розорювання земельних угідь.

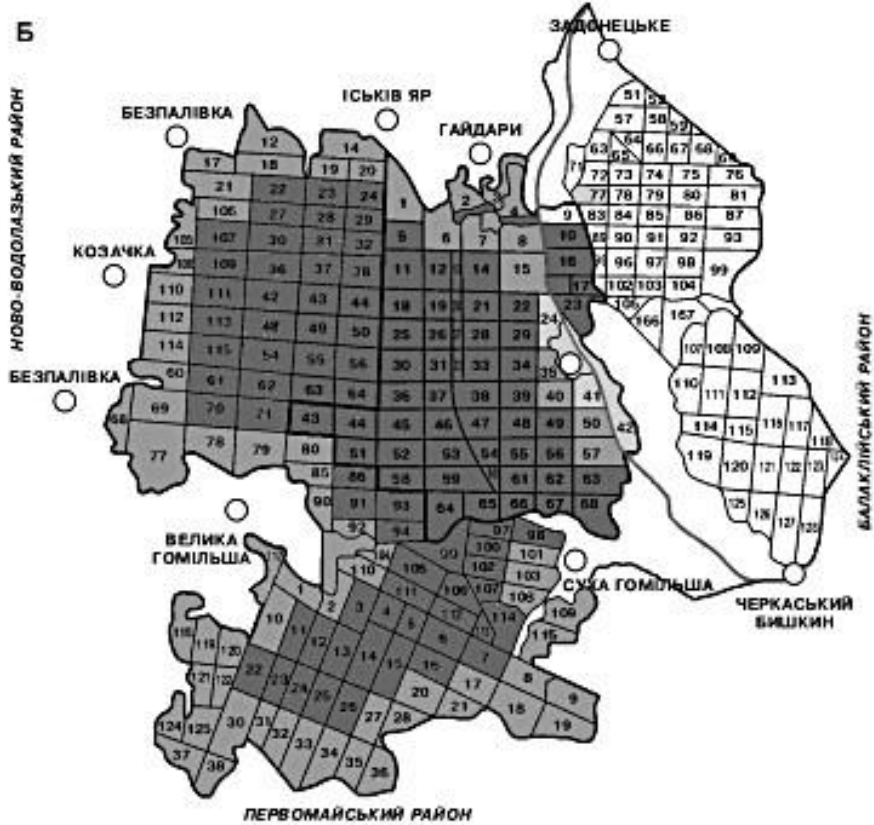
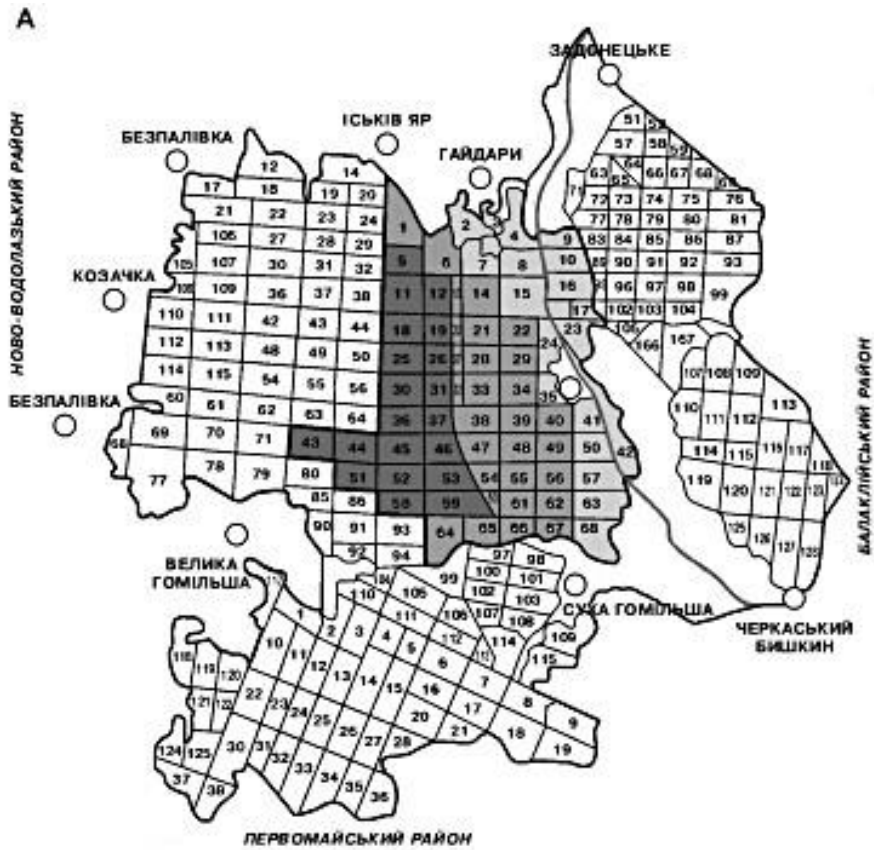
Таким чином, спираючись на результати багаторічних досліджень, ми вважаємо необхідним розширення абсолютно заповідної зони НПП „Гомільшанські ліси” до оптимальної, що є нагальною умовою поновлення чисельності, підтримки та стабілізації видового складу представників мікобіоти, вищих судинних рослин та наземних хребетних тварин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акулов А.Ю., Ордынец А.В. Редкие грибы Национального природного парка «Гомольшанские леса» // Научные исследования на территориях природно-заповедного фонда Харьковской области. Сборник научных статей. - Харьков, 2006. - Вып.2. - С.9-15
2. Ачкасова І. В., Дьяченко Л. А., Мякота Я. Ю., Шабанова Г. В., Шабанов Д. А. Розмірна структура популяції сірих ропух (*Bufo bufo*) // Біологія та валеологія. – Харків: ХДПУ, 2001. — Вип. 4. — С. 41–46.
3. Боркин Л. Я., Зиненко А. И., Коршунов А. В., Лада Г. А., Литвинчук С. Н., Розанов Ю. М., Шабанов Д. А. Массовая полиплоидия в гибридогенном комплексе *Rana esculenta* (Ranidae, Anura, Amphibia) на Востоке Украины // Мат. I конф. УГТовариства — К., 2005. — С. 23–26.
4. Ветров В.В. Національний план дій зі збереження могильника в Україні // Національні плани дій зі збереження глобально вразливих видів птахів. - К.: Софт-Арт, 2000. - С.114-121
5. Влащенко А.С. Современное состояние и динамика населения рукокрылых (Chiroptera, Vespertilionidae) национального парка “Гомольшанские леса” // *Plecotus et al.* - 2005. - 8. - С.8-16.
6. Горелова Л.Н. Охрана растительного покрова бассейна р.Сев.Донец в пределах Харьковской области // Вестник Харьковского университета. - 1989. - №330. - С.23-26
7. Горелова Л. Н., Саидахмедова Н. Б. Редкие растения национального природного парка «Гомольшанский» // Научн. иссл. на терр. природно-зап. фонда Харьковской обл.: Сб. науч. статей. – Харьков, 2003. – С. 29-35.
8. Горелова Л.М., Альохін О.О., Саидахмедова Н.Б. До вивчення рідкісних судинних рослин національного природного парку «Гомільшанські ліси» // Біол. вестник. – 2006. – Т. 10, № 1. – С. 31-34.
9. Есилевская М.А., Брюханов Е.В. К гнездованию европейского тювика в широколиственном лесу лесостепной Украины // Орнитология. - вып.25. - М.: Изд-во МГУ, 1991. - С. 158.
10. Зеленая книга Украинской ССР: Редкие, исчезающие и типичные, нуждающиеся в охране растительные сообщества / Под общ. ред. Ю.Р. Шеляга-Сосонко. – К. Наук. думка, 1987. – 216 с.
11. Земноводні та плазуни України під охороною Бернської конвенції / Під ред. І. В. Загороднюка. — Київ, 1999. — 108 с.
12. Злаки Украины / Прокудин Ю.Н., Вовк А.Г., Петрова О.А. и др. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 272-273.

13. Клеопов Ю.Д. Основные черты развития флоры широколиственных лесов в Европейской части СССР //Материалы по истории флоры и растительности СССР. – М.-Л., 1941. – Вып. 1. – С. 183-256.
14. Лавренко Е. Лесные реликтовые (третичные) центры между Карпатами и Алтаем // Журн. Русского ботан. об-ва. – 1930. – Т. 15, № 4. – С. 351-363.
15. Лавренко Є., Погребняк П. Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона. – Харків: Укр. ком-ат краєзнавства, 1929. – 23 с.
16. Лада Г. А.О необходимости сохранения уникальных «чистых» популяций диплоидной съедобной лягушки (*Rana esculenta* Linnaeus, 1758) в Белгородской и Харьковской областях // Пробл. охраны и рац. исп. прир. экосистем и биол. ресурсов. – Пенза, 1998 – С. 333–335.
17. Микитюк О. ІВА-території України: території, важливі для збереження видового різноманіття та кількісного багатства птахів.-К.: Софт-Арт, 1999.-С.244-245
18. Перелік видів рослин, що підлягають особливій охороні на території Харківської області (Рішення Харк. обл. ради від 25.09.2001 р.) – Харків, 2001.- 7 с.
19. Перелік видів тварин, яких занесено до Червоного списку Харківської області (Рішення Харк. обл.ради від 25.09.2001 р.) – Харків, 2001.- 7 с.
20. Северско-Донецкий природный комплекс / под ред. Ю.Н. Прокудина.—Харьков: Вища школа, 1980.—88 с.
21. Скоробогатов Е.В., Атемасова Т.А. К вопросу о бобровом поселении на реке Гомильша. //Матер. науч.-практ. конф. "Животный мир: охрана и рациональное природопользование", Харьков, биостанция ХНУ им. В.Н.Каразина, 20-22 окт. 2005 г. - Х.: Изд. ХНУ, 2006. С.80-82.
22. Скоробогатов Е.В., Солодовникова О. Копытные национального парка "Гомольшанские леса" (Харьковская область). //3-я Міжнар. наук. конф. "Біорізноманіття та роль зооценозу в природних екосистемах", Україна, Днепропетровск: ДНУ, 2005. С.503-505.
23. Типы природных средовищ в Україні (Витяг з документу Бернської конвенції T-PVS/Emerald (2001)9: Application and development of the Palearctic habitat classification in the course of the setting up of the Emerald Project, Russian Federation and Ukraine/ Pierre & Jean Devillers-Teschuren)
24. Ткаченко А.А., Скоробогатов Е.В. Зональное распределение косули и продуктивность лесных угодий Гомольшанского лесничества //Матер. VI совещ."Вид и его продуктивность в ареале", С.-Пб, 1993.-С.67-68.
25. Цвелев Н.Н. К систематике и филогении овсяниц (*Festuca* L.) флоры СССР. I. Система рода и направления эволюции // Ботан. журн. – 1971. – Т. 56, № 9.
26. Червона книга України. Тваринний світ / Редкол.: М. М. Щербак (відп. ред.) та ін. — К.: Українська енциклопедія, 1994. — 464 с.
27. Червона Книга України. Т.2: Рослинний світ. (Під ред. Ю.Р. Шеляг-Сосонка).– К. : Вид-во „Українська енциклопедія”, 1996.– 608с.
28. Шабанов Д. А., Зиненко А. И., Коршунов А. В., Кравченко М. А., Мазепа Г. А. Изучение популяционных систем зеленых лягушек (*Rana esculenta* complex) в Харьковской области: история, современное состояние и перспективы // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія: біологія — 2006 — Вип. 3, №729. — С. 208-220
29. Шалит М.С. Заповідники та пам'ятки природи України. – Харків, 1932.
30. Яцюк Е.А. Учет численности серой неясыти в нагорной дубраве //«Животный мир: охрана и рациональное использование». Материалы научно-практической конференции - Харьков, 2005. – С.47-49
31. Borkin L. J., Korshunov A. V., Lada G. A., Litvinchuk S. N., Rosanov J. M., Shabanov D. A., Zinenko A. I. Mass occurrence of polyploid green frogs (*Rana esculenta* complex) in Eastern Ukraine //Russian Journal of Herpetology. — 2004. — Vol. 11, No 3. — P. 194-213.

32. Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats. Bern. – 1979. – <http://conventions.coe.int/Treaty/FR/Treaties/html/104-1.htm>

Сучасне (А) та пропоноване (Б) зонування НПП «Гомільшанські ліси»:

- заповідне ядро

- зона регульованої рекреації

- зона стаціонарної рекреації

- зона господарчого використання